

Krzysztof Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2004, ss. 412.

1. Temat recenzowanej rozprawy mieści się w szerokim nurcie międzynarodowej ochrony praw człowieka o zasięgu uniwersalnym i europejskim. Generalnie rzecz biorąc, problematyce tej w ostatnich latach w Polsce – w procesie transformacji ustrojowych związanych z przejściem od totalitaryzmu komunistycznego do demokracji liberalnej oraz integracji Polski z Unią Europejską w płaszczyźnie politycznej i prawnej – poświęca się dość dużo uwagi. Dotychczas ochrona wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka nie była jednakże tematem tak obszernego i wyczerpującego opracowania, jakie zaprezentował K. Warchałowski. Publikacja ta zasługuje na uznanie także dlatego, że powstała w Polsce, gdzie poszanowanie wolności sumienia i religii w skali międzynarodowej sięga początków epoki nowożytnej. Wszak idea poszanowania wolności religijnej w polskiej myśli prawniczej i w praktyce politycznej została zaprezentowana na scenie międzynarodowej w skali europejskiej na soborze w Konstancji (1414-1418), gdzie wybitny kanonista Paweł Włodkowic występował w obronie wolności religijnej Litwinów przeciwko agresji ze strony Krzyżaków, którzy chcieli ich „nawracać ogniem i mieczem”.

Autor podjął temat aktualny, który w polskiej literaturze prawniczej dotychczas nie był opracowany w sposób wyczerpujący. Określając przedmiot swoich zainteresowań badawczych w tytule rozprawy, posłużył się terminem „wolność myśli, sumienia i religii”. Jest to „zbitka pojęciowa”, będąca terminem zapożyczonym przez autorów Europejskiej Konwencji z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka.

Należy zauważyć, iż we wstępie Autor stwierdza, iż problemem, który stara się wyjaśnić, są gwarancje materialne prawa do wolności myśli, sumienia i religii zawarte w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (art. 9). Powstaje więc pytanie, jak Autor wywiązał się z postawionego sobie zadania.

2. Na całokształt recenzowanej rozprawy składa się: wstęp, osiem rozdziałów zasadniczej treści, zakończenie, wykaz skrótów, wykaz bibliografii, obejmujący źródła i literaturę przedmiotu, oraz streszczenie w trzech językach obcych: angielskim, francuskim i niemieckim. Konstrukcja rozprawy jest prawidłowa, nie budzi jakichkolwiek zastrzeżeń natury logicznej i metodologicznej.

We wstępie (s. 5-11) Autor określa przedmiot swoich zainteresowań badawczych w szerokim kontekście historycznym, politycznym i prawnym, zwłaszcza dotyczącym powstania umów międzynarodowych poświęconych ochronie praw człowieka o zasięgu globalnym i europejskim, wskazuje, iż celem opracowania jest „całościowe ujęcie materialnych gwarancji wolności religijnej zawartych w Konwencji Europejskiej oraz ich interpretacja wypływająca z orzecznictwa organów konwencyjnych” (s. 8). Określa materiał źródłowy, na podstawie którego praca została napisana, oraz bogatą literaturę przedmiotu, krajową i zagraniczną. W szczególności ustosunkowuje się do publikacji innych autorów piszących już na ten temat, jak: F. Margiotta Broglio, N. Blum, G. Gonzales, C. Evans. Porównując zawartość rozprawy K. Warchałowskiego z zawartością publikacji wymienionych autorów, należy zauważyć, iż nie poprzestał on na uwzględnieniu ich dorobku, co zostało należycie udokumentowane, ale w szerszym aspekcie potraktował genezę regulacji wpisanych do interpretowanej Konwencji, uwzględnił najnowszy materiał orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz stosunek prawa traktatowego Unii Europejskiej do tych regulacji. W opracowaniu tego materiału zasadniczo posłużył się metodą dogmatycznoprawną, a pomocniczo także teoretycznoprawną i historycznoprawną.

W rozdziale pierwszym zatytułowanym „Geneza ochrony prawa do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności” (s. 13-64) Autor rozpatrzył problematykę w szerokim kontekście historycznym i aksjologicznym,

wyróżniając dwa główne nurty europejskiej ochrony wolności sumienia i religii. Pierwszym z nich jest tradycja chrześcijańska, a drugim – nurt laicki w wersji filozofii i ideologii liberalnej. Oryginalnym rysem rozważań K. Warchałowskiego jest zwrócenie uwagi na podstawy aksjologiczne europejskiej ochrony wolności religijnej. Podstawowe przesłanki – charakterystyczne dla chrześcijańskiej koncepcji wolności religii – dostrzega Autor w Ewangelii oraz w klasycznej filozofii prawa naturalnego ukazującej wartość człowieka jako bytu osobowego. Oryginalne jest tu także uwzględnienie polskiej tradycji postrzegania wolności religijnej. W nurcie laickim ukazane zostały powiązania idei ochrony praw człowieka, jaka wystąpiła w prawie wewnętrznym państw demokratycznych, z ideologią liberalną – w wersji amerykańskiej i francuskiej.

Analizując aksjologiczne przesłanki zawarte w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Autor wskazuje, iż *implicite* zakorzenione są w nurcie chrześcijańskim wyrażającym się w przyjęciu paradygmatu, iż źródłem praw i wolności człowieka, a wśród nich wolności sumienia i religii, jest przyrodzona godność osoby ludzkiej. Z akceptacji takiego paradygmatu w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka K. Warchałowski wnioskuje, że źródłem europejskiej ochrony wolności myśli, sumienia i religii jest prawnonaturalna koncepcja człowieka, zakładająca istnienie praw obiektywnych i ponadpozytywnych (s. 64).

W następnych rozdziałach Autor dokonał wykładni gwarancji materialnych wolności myśli, sumienia i religii wpisanych do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (zwłaszcza art. 9). Każdy z tych rozdziałów jest poświęcony logicznie wyodrębnionym wątkom problemowym.

Rozdział drugi zawiera analizę strony podmiotowej europejskiej ochrony prawa do wolności myśli, sumienia i religii (s. 65-80). Autor dokonał w nim wnikliwej analizy trzech podmiotów tej wolności: każdego człowieka, rodziców w zakresie wychowania dzieci, kościołów i innych wspólnot wyznaniowych oraz światopoglądowych.

Rozdział trzeci jest poświęcony stronie przedmiotowej tych wolności (s. 81-142). Autor wyróżnił następujące wątki problemowe: wolność myśli, wolność sumienia i religii, wolność zmiany religii

lub przekonań, wolność uzewnętrzniania swych przekonań indywidualnie lub razem z innymi poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie, czynności rytualne. W rozdziale tym Autor podejmuje analizę wszystkich elementów, które wchodzi w skład tej „zbitki pojęciowej”, która obejmuje wolność myśli, wolność sumienia i wolność religii. W analizie tej uwzględnione zostały opinie teoretyków prawa i orzecznictwo organów strasburskich.

Rozdział czwarty dotyczy granic prawa do wolności myśli, sumienia i religii (s. 143-184). Autor dokonał w nim wnikliwej wykładni wpisanej do art. 9 ust. 2 klauzuli ograniczającej wolność uzewnętrzniania przekonań religijnych, czyli określającej warunki i racje jej ograniczania. Szczegółowo została przedstawiona wykładnia norm określających wymogi, aby ograniczenia te były przewidziane przez ustawę i były konieczne w społeczeństwie demokratycznym. Autor zwraca uwagę na kwestię: czy ograniczenia wolności religii mają być określone tylko przez ustawę, czy także przez akty normatywne niższej rangi (s. 150-157). Poprzestaje on na zreferowaniu opinii, jakie wystąpiły w orzecznictwie strasburskim, jednak brak jest krytycznego ustosunkowania się do tej kwestii.

Rozdział piąty jest poświęcony ochronie prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi, zagwarantowanego w art. 1 Pierwszego Protokołu Dodatkowego do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (s. 185-220). Autor zwrócił tu uwagę na charakterystyczne dla kultury europejskiej gwarancje nauczania religii w szkołach publicznych zgodnie z życzeniem rodziców (s. 212-214).

Rozdział szósty jest poświęcony zbieżności prawa do wolności myśli sumienia i religii z innymi prawami i wolnościami chronionymi Konwencją (s. 221-268). Przedmiot wnikliwych analiz w tym rozdziale stanowią problemy dotyczące zbieżności tej wolności z prawem do życia prywatnego i rodzinnego, z wolnością wypowiedzi (s. 231-249) oraz z wolnością zrzeszania się i gromadzenia się (s. 249-265).

W rozdziale siódmym został omówiony zakaz dyskryminacji z powodu przekonań religijnych (s. 269-299). Autor dokonał w nim analizy regulacji zakazu tego rodzaju dyskryminacji w prawie europejskim.

W rozdziale ósmym Autor podjął problem recepcji czy też inkorporacji do prawa traktatowego Unii Europejskiej gwarancji wolności myśli, sumienia i religii, jakie są wpisane do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (s. 301-320). Ukazał tu skomplikowaną ewolucję, jaka dokonała się w traktatach europejskich, tj. w traktatach Wspólnot Europejskich (s. 302-304), w Traktacie o Unii Europejskiej (s. 304), w Traktacie Amsterdamskim (s. 307-308), w deklaracjach (s. 311-318) oraz w projekcie Traktatu Konstytucyjnego UE (s. 309-310). Ewolucja ta dotyczy rozszerzenia gwarancji wolności religii w wymiarze indywidualnym na wymiar instytucjonalny. Uwzględnione zostały także postulaty Stolicy Apostolskiej w sprawie wprowadzenia do prawa Unii Europejskiej zasady poszanowania pluralizmu systemów relacji państwo–Kościół oraz uznania dziedzictwa chrześcijańskiego kultury europejskiej.

Pod koniec każdego rozdziału K. Warchałowski zamieścił wnioski, a pod koniec całej rozprawy – zakończenie (s. 321-328). Z analizy materiału normatywnego zawartego w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz w orzecznictwie organów strasburskich wysnuł wnioski i przedstawił je na dwóch poziomach. W zakończeniu całej rozprawy znajdujemy podsumowanie wyników, do jakich Autor doszedł w kolejnych rozdziałach. Wnioskowanie to zostało oparte na wnikliwej analizie norm zawartych w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, opartej na materiale orzeczeń organów strasburskich. Uwzględniona została także wykładnia doktrynalna zawarta w komentarzach do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, jak również w publikacjach z zakresu teorii i filozofii prawa. Można więc powiedzieć, że zaletą tej rozprawy jest interdyscyplinarne ujęcie wielu kwestii.

3. Podsumowując ocenę rozprawy K. Warchałowskiego, można stwierdzić, że zawiera ona samodzielne i oryginalne opracowanie całości problematyki gwarancji materialnych wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, a jednocześnie ma charakter pierwszej w polskiej literaturze prawniczej monografii naukowej na ten temat. Sposób rozważania zagadnień świadczy o mistrzowskim opanowaniu przez Autora umiejętności posługiwania się metodą naukową, zwłaszcza dogmatycznoprawną. Autor kla-

rownie stawia problemy, jakie zaistniały w ustalaniu znaczenia norm zawartych w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i w praktyce organów strasburskich, a następnie zajmuje wobec nich własne, dobrze wyważone stanowisko. Proponowane przez niego rozwiązania problemów prawnych zostały uzasadnione i starannie udokumentowane przez odesłania do źródeł prawa i literatury przedmiotu zarówno krajowej, jak i zagranicznej. Niemalże wszystkie pozycje, jakie zostały zamieszczone w bibliografii, zostały w rozprawie wykorzystane. Język, jakim rozprawa została napisana, odznacza się odpowiednim stopniem ścisłości prawniczej. Dlatego z prawdziwą satysfakcją stwierdzam, że recenzowana rozprawa K. Warchałowskiego stanowi znaczący wkład do rozwoju nauk prawnych i zasługuje na zainteresowanie szerszego grona czytelników.

Józef Krukowski